

man i interesse for udstyret har glemt det praktiske. En rygtitel savnes på bindet, og manglende angivelse af forfatterne til de enkelte afsnit i indholdsfortegnelsen, godt gemt hen mellem en afsluttende billedside og kolofonen, opvejes absolut ikke af de mere eller mindre læselige forfatterunderskrifter, der er reproduceret de respektive steder i bogen.

Harald Ilsøe

Tingbøger og landbohistorie

ALFRED KAAE: FÆSTER OG HUSBONDE I HAMMERUM HERRED.
Udgivet af Historisk Samfund for Ringkøbing Amt 1971. 107 s. 17,25 kr.

Før Hans H. Fussing i sin disputats om herremand og fæstebonde i 1942 benyttede tingbøgerne til belysning af fæsteforholdene i det ældre danske landbosamfund, var dette rige, men noget vanskeligt tilgængelige materiale kun i ringe grad blevet inddraget i den landbohistoriske forskning. Med Fussings store arbejde var vejen i nogen grad banet for kommende detailstudier på grundlag af tingbøgerne. I de mellemliggende år er der da også fremkommet flere sådanne studier, og 1971 udkom den flittige lokalhistoriker Alfred Kaaes studier i Hammerum herreds tingbøger 1689–1751. Dette arbejde kan opfattes som et forsøg på at videreføre Fussings undersøgelser inden for det begrænsede område, som et enkelt herred udgør. At det ikke er første gang forfatteren har beskæftiget sig med tingbogsstoffet mærkes på den kompetente gennemgang af det materiale, der fremlægges i bogen. (Som eksempel på Kaaes tidligere tingbogsstudier kan nævnes: *Vestjyske godsejere og deres bønder*, 1965). Bogen om Hammerum herred er da også blevet et værdifuldt bidrag til belysning af forholdet mellem fæster og husbonde i en tid, »da bønderne blev mere og mere uselvstændige i deres forhold over for godsejerne gennem pasordninger og stavnsbånd« (s. 11).

Der indledes med en kort beskrivelse af det store Hammerum herred, præget som det var af sin beliggenhed midt i den jyske hede. Herredet var relativt tyndt befolket, og landsbyerne var følgelig små og spredtliggende. De naturgivne forhold havde ikke fristet til større godskoncentrationer, og der var da også kun to hovedgårde inden for herredet med lidt mere end 200 tdr. hartkorn underliggende bøndergods; det var Lergrav og Sindinggård. Tvis kloster og godset Herringholm, der begge opfyldte kravene til komplette sædegårde, lå ganske vist inden for herredet i geografisk henseende, men ikke i retslig. Der er ingen tingbøger bevaret fra de to sidstnævnte godser, så forfatteren har altså en vægtig grund til at lade dem ude af en undersøgelse, der næsten udelukkende bygger på tingbøger. Stamhuset Lundenæs (Skjern sogn, Bølling herred) ejede en hel del bøndergods i Hammerum herred, og dertil kom bøndergods under større gårde i herredet (f. eks. Tanderup og Møltrup). Endelig var der strøgods og enkeltgårde, ejet af forskellige inden eller uden for bondestanden.

De mange retssager er ordnet efter hvilket gods eller hvilken ejer de impli-

cerede bønder var knyttet til. Derefter er sagerne samlet i grupper, der belyser vigtige sider af fæsteforholdene – så vidt det nu lader sig gøre. De vigtigste af emnerne er restancespørgsmål, til- og fratrædelse af fæstegård (herunder forsiddelser), og forholdet mellem fæstebønder og fogeder. Men flere af sagerne berører fæsternes retsstilling generelt set. Ved de fleste godser er rømningssagerne i forbindelse med soldatervæsenet behandlet som et særligt punkt.

Når fæstere kom i restance med deres afgifter til godset, var det almindeligt, at godsejerne lod restancerne læse på tinge for ved rettens hjælp at få deres tilgodehavende hjem. Denne praksis giver os mulighed for gennem tingbøgerne at få vigtige oplysninger om restancerne og deres evt. følger. Kunne en fæster ikke betale sin restance inden for en nærmere fastsat frist, var ejeren ifølge loven i sin gode ret til at kræve fæsteren tiltalt for fæstets forbrydelse. Manglende betalingsevne var dog ikke altid uden videre ensbetydende med en forsiddelsesdom. Fæsterne under Lundenæs fik således mulighed for at indgå særlige afbetalingsakkorder, der – hvis de ellers blev overholdt – kunne sikre fæsternes forbliven ved deres gårde. Det var jo i godsets interesse at holde en fæster ved magt, hvis der ikke var udsigt til at få en bedre.

På andre godser inden for herredet blev der ganske givet set noget strengere på restancerne. Fæsterne under Tanderup synes så godt som ikke at have haft restancer, men det skyldtes næppe velstand blandt godsets bønder, snarere tværtimod. En række hårde forsiddelsesdomme netop fra dette gods gør det rimeligt at forklare de manglende restancer ved en strengere godspolitik. Fæsterne fik ikke lov til at oparbejde restancer af betydning, før de blev sat fra deres gårde. Der vides mindre om størrelsen og hyppigheden af restancer ved de helt små »godser« og på strøgodset, men der er vidnesbyrd om, at endog mange års landgilderestancer kunne tolereres (s. 102).

Loven kunne have vide rammer, og der er da også eksempler på godsejere, der med rettens bistand fik fæstere udsat på tvivlsomt grundlag. Omvendt gjaldt det om at holde de formuende fæstere ved gård så længe som muligt, hvis der da ikke var udsigt til at en søn kunne overtage fæstet (s. 68).

Et altid aktuelt emne er spørgsmålet om korporlig afstraffelse af bønderne, og det berøres da også i denne undersøgelse. Der er enkelte vidnesbyrd om at en hidsig ladefoged kunne lægge hånd på hovbønderne, men noget tungtvejende problem synes der ikke at have været tale om. Træheste fandtes muligvis på godserne i herredet. Tingbøgerne giver dog intet belæg for, at de har været i brug i denne periode.

Bøndernes indbyrdes stridigheder endte undertiden ved birketinget. Der føres vidner i forbindelse med sagen, og derigennem får man ofte et ret levende billede af, hvordan uenigheden kunne opstå. Det mest spændende ved disse sager er måske næsten de tilsyneladende ordrette referater af bøndernes tale. Sådanne sager er mesterligt genfortalt af Kaae, så man får et livagtigt indtryk af sceneriet, når det ene ord tog det andet, og det hele måske endte i slagsmål.

Selv om forfatteren først og fremmest koncentrerer sig om fæsternes forhold,

kommer han dog også ind på selvejerbøndernes problemer. (s. 20–33). Det drejer sig særlig om en mindre gruppe selvejere, der ved deres gårdes herlighedsret er knyttet til Lundenæs gods. Den almindelige tendens er her som andre steder i landet en stigende tilbøjelighed til negligering af selvejernes rettigheder. Man forsøger på enhver måde at lempe selvejeren ind under det almindelige fæstesystem, hvilket dog ikke sker uden kraftig protest fra bøndernes side.

Efter en gennemlæsning af de mange sager, der fremlægges, er det et ret trøstesløst billede, man synes at have for sig, præget af fattigdom og tiltagende undertrykkelse af bondestanden. Om modstanden mod de bånd, der pålægges denne stand, taler ikke mindst de mange rømningssager deres tydelige sprog.

Man må give forfatteren ret, når han konkluderer, at de fæstere, der har været under et gods med hovedgård inden for herredet, synes at have haft de vanskeligste kår, bl. a. på grund af hoveriet, som langt de fleste fæstere under strøgods og helt små »godser« var fri for. Dertil kommer, at kontrollen med fæsterne alt i alt ikke synes at have været så streng på det spredtliggende gods.

Det siges udtrykkeligt, at alle sager inden for det nævnte tidsrum er taget med i fremstillingen. Det er på en måde prisværdigt, men alligevel kan det ikke nægtes, at netop denne grundighed af og til kan give fremstillingen præg af opremsning. Bogen ville efter anmelderens mening ikke være blevet dårligere eller mindre saglig, om en del uvedkommende navnestof og løsrevne sager var udeladt. De mange detaljer kan være lidt tunge at komme igennem, men dette kunne i nogen grad være afhjulpet ved lidt flere sammenfatninger undervejs. Bogen havde fået større perspektiv, hvis udviklingen lidt oftere, end det er tilfældet, var blevet sat ind i en større landbohistorisk sammenhæng.

Hvis der overhovedet skal være illustrationer i en afhandling som denne, må man kræve, at de på en eller anden måde refererer sig til teksten. Det kniber lidt hist og her. F. eks. siger et tilfældigt valgt billede af en gård bygget i midten af forrige århundrede ikke meget om forholdet mellem fæster og husbonde i begyndelsen af 1700-tallet (f. eks. s. 40). Og så en ting til: man savner en samlet litteraturliste.

Alt taget i betragtning er bogen dog et udmærket bevis på hvor mange sider af landbohistorien, der kan belyses ved hjælp af tingbøger. Dette er vigtigt, når der arbejdes med perioder, fra hvilke andet bevaret kildemateriale er sparsomt.

Margit Mogensen

Den sønderjyske politiker Laurids Skau

H. V. GREGERSEN: LAURIDS SKAUS BREVVEKSLING MED POLITISKE VENNER I SØNDERJYLLAND. I–II. 1970. Udgivet af *Historisk Samfund for Sønderjylland* som nr. 42 i *Selskabets skriftserie*. Indb. 90 kr.

Med udsendelsen af ovennævnte publikation, der sammenlagt udgør 936 sider inklusive registre, har seminarielektor H. V. Gregersen afsluttet et mange-